

Сербська тематика у науковій та публіцистичній діяльності

Олександра Погодіна

Олександр Львович Погодін (1872-1947) – вчений-філолог, історик, професор Варшавського, Харківського та Белградського університетів, зробив помітний внесок у розвиток славістики, і, зокрема, таких її ділянок як історія південних слов'ян, слов'янське мовознавство та літературознавство. Сербістика займала важливе місце у творчості вченого, особливо зрілого періоду. Інтерес до сербської тематики, як буде показано далі у цій статті, був зумовлений значною мірою обставинами суспільно-політичного життя і зовнішньополітичними пріоритетами Росії початку ХХ ст. Згодом доля вченого склалася так, що після вигнання з радянської Росії він знайшов притулок саме у Сербії.

Кар'єра О. Погодіна розпочалася на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету, який він блискуче закінчив у 1894 р.¹ У той час цей заклад був одним із найпотужніших центрів славістики у Росії та за її межами. Олександр Погодін був учнем В. Ламанського, називав своїми вчителями також О. Соболевського та О. Шахматова². Вони, зі свого боку, помітили здібного науковця ще на студентській лаві. Після закінчення курсу Погодін залишився при університеті щоб підготуватися до професорського звання і одночасно почав викладати в Археологічному інституті курс слов'янських старожитностей.

Наукові інтереси Погодіна у той час були досить широкими і торкалися як історії слов'ян, так і слов'янського мовознавства. На рубежі ХІХ-ХХ ст., коли процес диференціації славістичних дисциплін ще не завершився, така ситуація була досить типовою³. У цей ранній період формувалися також ідеологічні та методологічні засади наукової творчості Погодіна. На той час у славистиці переважаючого впливу набув позитивізм. Погодін також проявив себе як прихильник цієї методології та критик умоглядних слов'янофільських конструкцій. Бібліографія ранніх праць вченого, вміщена у

¹ Соловьев А.Н. Александр Львович Погодин (К десятилетию со дня кончины) // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР.- Москва, 1958.- № 23.- С. 57

² Погодин А.Л. Из истории славянских передвижений.- СПб, 1901.- С. IV

³ Лаптева Л. П. Основные линии научного славяноведения в России в ХІХ нач ХХ века // Вестник Московского университета. История, 1977.- №2.- С. 54

ювілейному збірнику з нагоди 50-річчя наукової діяльності В. Ламанського, охоплює період до 1905 р. і налічує 56 позицій. Тематика праць, відображених у бібліографії, не стала визначальною для майбутніх досліджень Погодіна, але методологічні та ідеологічні засади, сформовані у цей ранній період, залишалися надалі в цілому незмінними. Стиль Погодіна відрізняється властивою позитивістам повагою до фактів, генетичним підходом до історичних явищ, зверненням до соціологічних та статистичних даних. Однак, у нього присутні і типові недоліки цього методу, зокрема, зловживання описом, що подекуди шкодило аналізу.

У 1902 р., після захисту магістерської праці, Погодін став екстраординарним професором Варшавського університету⁴. Він інтенсивно працював, займаючись науковою та викладацькою діяльністю, беручи участь у роботі університетських комісій та наукових товариств. Дослідження з порівняльного мовознавства у 1903 р. вилилися у докторську дисертацію «Следы корней-основ в славянских и балтийских языках». З часом Погодін почав викладати сербську та литовську мови, етнографію слов'ян та курс слов'янських старожитностей⁵. Проте, найсуттєвіше місце у доробку вченого, а також у його громадській діяльності, почали займати польські сюжети. Виступи Погодіна з польського питання викликала невдоволення реакційної професури Варшавського університету, але здобули йому популярність серед польського студентства. Зрештою, Погодін звільнився зі служби і повернувся до Петербурга у статусі приват-доцента та репутацією ліберала і дещо неблагонадійного громадянина⁶.

Ці події співпали із політичною кризою, спричиненою анексією Австро-Угорщиною турецьких провінцій Боснії і Герцеговини. Зміни у цьому регіоні викликали інтерес у різних верствах російського суспільства. Зріс попит на наукову та популярну літературу, присвячену Балканам, стали популярними лекції та екскурсії, з'явилися численні публікації у пресі У цей період Погодін також читав публічні лекції про сербів та інших південних слов'ян⁷. У червні 1909 р. він із групою студентів і курсисток здійснив

⁴ Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян // Под. ред. Д.Ф. Маркова.- Москва: Наука, 1988.- С. 333

⁵ Варшавские университетские известия.- 1904.- Т. VI.- С. 9; Т. IX.- С.3

⁶ Погодин А.Л. // Энциклопедический словарь товарищества «бр. Гранат и К».- Т. 32.- С. 402

⁷ Лаптева Л.П. Александр Львович Погодин (1872-1947) как исследователь истории славян // <http://www.sgu.ru/files/nodes/9644/12.pdf>

подорож слов'янськими землями, відвідавши, зокрема, Сербію і Болгарію. У супроводі проф. Радована Кошутіча група зупинилася на 3 дні у Белграді, а згодом на військових автомобілях відвідала західну і південну частини країни⁸.

Ідеї про необхідність активізації політики Росії на Балканському півострові сприяли поширенню неославізму. Ця течія, одним із ідеологів якої був О. Погодін, передбачала зближення Російської та Австро-Угорської імперій на противагу Німеччині з метою обмежити інтереси останньої у Центрально-Східній Європі. Лідери неослов'янського руху проголошували його ідеологічною основою принципи свободи і рівності слов'ян, тоді як його практична програма включала плани щодо економічної та культурної співпраці. На практиці ж кожна національна і/або політична група трактувала неослов'янські гасла по-різному, виходячи з власних інтересів⁹.

Новітні слов'янофільські настрої знайшли відображення і у працях професійних славістів. Міжнародні події спричинили появу численних історичних праць, які крім академічної складової містили політико-публіцистичні оцінки минулого і сучасного становища балканських народів¹⁰. Погодін також продемонстрував уміння узгоджувати тематику наукових праць із актуальними проблемами суспільно-політичного життя. Окрім публічних лекцій про південних слов'ян, він опублікував «Історію Сербії» та «Історію Болгарії», які стали найкрупнішими працями вченого з історії окремих слов'янських країн.

Обидва видання мали науково-популярний характер і заповнили певну прогалину у російській історіографії де на той час не існувало узагальнюючих праць з історії цих південнослов'янських народів. «Історія Сербії» побачила світ у видавництві «Брокгауз і Ефрон» як частина серії «Історія Європи за епохами і країнами у середні віки та новий час». Вона географічно охоплювала ту частину земель, які станом на час публікації

⁸ Носов А. Славянские экскурсии// Славянство.- 1911.- № 4-6; Документы к истории славяноведения в России (1850-1912)/ под. ред. Б. Грекова. Москва, 1948.- С. 178

⁹ Погодин А.Л. Славянские задачи России в настоящий исторический момент // Московский еженедельник.- 1908.- №7.- С.18-20; Його ж. Причины и цели новейшего славянского движения// Вестник Европы.- 1909.- №1.- С. 250-264; Його ж. Петербург и Вена // Московский Еженедельник.- 1909.- №10.- С. 7-16

¹⁰ Дьяков В.А. Политические интерпретации идеи славянской солидарности и развитие славяноведения (с конца XVIII в. до 1939 г.) // Методологические проблемы истории славистики.- Москва: Наука, 1978.- С. 232-260

входили до Сербського королівства, тобто ігнорувала території Боснії і Герцеговини (у складі Австро-Угорщини з 1908) та Чорногорії¹¹. Автор намагався подати хронологічно повний огляд сербської історії від найдавніших часів до першого десятиліття ХХ ст. Ранній період сербської історії (починаючи зі слов'янської колонізації Балканів) розглядається у книзі в тісному зв'язку з історією Болгарії, очевидно, зважаючи на давнішу державну традицію останньої.

«Історія Сербії» була написана як науково-популярне видання для широкої аудиторії. Реакція критиків на появу цієї праці була неоднозначною. З одного боку, книгу називали «цінним внеском у наукову російську літературу з історії слов'янських народів»¹². З іншого, як відзначали критики, - популярний характер викладу закономірно зумовив його деяку поверховість та однобічність. Розповідь автора стосується переважно політичного життя Сербії і містить відносно мало даних про її економічний і культурний розвиток. Аналіз політичного життя також є неповним і переважно обмежується оглядом парламентського суперництва між австрофілами і русофілами¹³. Зовнішньополітичним аспектам історії балканських держав автор очевидно приділяє більше уваги. Ця обставина також свідчить про вплив міжнародної політичної ситуації на Балканах на появу і зміст «Історії Сербії».

Оцінюючи мотиви російської політики на Балканах і причини сербсько-російської співпраці Погодін, з одного боку, демонструє прагматичний погляд, який відрізняється від ідеалістичних слов'янофільських уявлень про єдність слов'янських народів та безкорисливу місію Росії щодо них. Він пояснює співпрацю російської армії з сербськими повстанцями суто практичними інтересами сторін: «Війна Росії з Туреччиною змушувала російських командирів армії встановити стосунки із сербськими повстанцями, від яких російське військо могло отримати деяку підтримку. ... Сербі ж мали протилежний погляд на ситуацію: вони були переконані, що Росія повинна надати їм допомогу заради них

¹¹ Погодин А.Л. История Сербии.- Спб, 1915.- С.- 3

¹² Славинский М. Рец. на: А.Л. Погодин. История Сербии. СПб., 1909 // Вестник Европы. 1909.- № 11, С.418–419.

¹³ Погодин А.Л. История Сербии.- С.-162

самих. Ця принципова різниця у поглядах лягла в основу наступних ускладнень у російсько-сербських стосунках»¹⁴.

Однак, автор не завжди зберігає безсторонність, ведучи мову про боротьбу російських та австрійських впливів на молоду сербську державу. Політику Австрії, а згодом Австро-Угорщини він часто описує як апріорі агресивну, гегемоністську, шкідливу, будь-яке дипломатичне втручання – як «австрійську інтригу», на яке Росія мала право реагувати із «zasлуженою ворожістю»¹⁵. Описуючи модернізацію внутрішнього життя Сербії за часів Мілоша Обреновича, Погодін привертає увагу читача не до позитивних наслідків формування національних владних структур і бюрократичного апарату, а до негативної сторони перетворень, яка, на його думку, полягала у заповненні більшості адміністративних посад «швабами», тобто вихідцями з підавстрійської Сербії: «які не були чужими народом по крові, але встигли стати чужими культурно». За твердженням Погодіна, ці елементи відзначалися «зневагою до простого люду», а також «сприяли бюрократичній анархії, яка надалі спричинила стільки труднощів у житті Сербії»¹⁶.

В останньому розділі праці Погодін торкається найбільш злободенного на той час питання про анексію Боснії і Герцеговини, однозначно засуджуючи цей крок Австро-Угорщини. Характеризуючи вплив, який мала анексія на зовнішню політику та внутрішнє життя Сербії, зокрема на розвиток великосербської ідеї, Погодін стверджував, що анексія сприятиме узгодженню зовнішньої політики Сербії з Росією¹⁷. Зрештою, автор ще раніше відверто зазначив, що будь-яка політика Сербії, яка не враховує інтересів Росії, не має перспектив і «призводить до краху»¹⁸.

Порівняно із внутрішньою та, особливо, зовнішньою політикою, економічному та культурному розвитку Сербії у цій книзі приділено набагато менше уваги. Автор найчастіше обмежується загальними твердженнями. Наприклад, визначальною рисою культурного обличчя Сербії, на думку Погодіна, є його багатоманітність, адже тут:

¹⁴ Погодин А.Л. История Сербии.- С.- 112.

¹⁵ Погодин А.Л. Там само.- С.- 144

¹⁶ Погодин А.Л. Там само.- С.- 142

¹⁷ Погодин А.Л. Там само.- С.-164

¹⁸ Погодин А.Л. Там само.- С.- 147

«...впливи, католицький і православний, візантійський і римський зустрічалися в одному місці, відображалися в одному обличчі»¹⁹.

Статус лектора приватних вищих шкіл, у якому Погодін перебував два роки після звільнення із Варшавського університету, далеко не відповідав здібностям і авторитету цього вченого. З цих, а також із фінансових міркувань, він почав енергійно клопотатися про посаду професора слов'янської філології у Харківському університеті. В одному з листів до декана історико-філологічного факультету М.Ф. Сумцова він признавався, що до Харкова його «тягне давно». Загалом листи, які зберігаються у фонді Сумцова у Центральному державному історичному архіві, також підтверджують, що думка «перебратися у Харків» з'явилася у Погодіна ще у 1904 р.²⁰ Навколо його призначення відбувалася невидима боротьба: з одного боку, Міністерство внутрішніх справ чинило тиск на міністерство освіти, маючи намір не допустити призначення на посаду «вільнодумця» і «полонофіла». З іншого – Погодіну протегували такі особи, як С. Венгеров, М. Гредескул, проф. Кульбакін, використав свій вплив і М. Сумцов, який симпатизував цьому вченому. Певний вплив на підсумки голосування Ради університету мала надрукована Сумцовим у місцевій пресі замітка, яка високо оцінювала науковий доробок і ліберальні переконання кандидата²¹.

Праці О. Погодіна, опубліковані у харківський період діяльності (1910-1919), стали вагомим внеском у розвиток російської славістики. Основний інтерес для нього у цей період складали слов'янські старожитності, історія західно- і південно-слов'янських літератур, польська історія, загальна історія слов'ян²². Як і раніше, на тематику праць Погодіна значний вплив мала його педагогічна діяльність: для студентів він видав посібник із сербохорватської літератури²³, оглядову статтю з історії болгарської

¹⁹ Погодін А.Л. История Сербии.- С.- 13

²⁰ Центральный державный историчний архів України, м. Київ. ф. 2052, «М.Сумцов», оп. 1, од. зб. 233, 337, 921-931

²¹ Сумцов Н.Ф. Профессор А.Л. Погодін // Южный край.- 1910.- 26 января

²² Лиман С. И. Харьковский период научной деятельности профессора А. Л. Погодина.- С. 127

²³ Погодін А. Л. Лекции по истории сербской и болгарской литературы.- Харьков, 1914.- 279 с.

літератури. Інтерес Погодіна до ідеології слов'янської солідарності знайшов вияв у публікації науково-популярних «Очерков по истории славянской взаимности»²⁴.

Друга половина перебування Погодіна у Харкові припала на складні передвоєнні і воєнні роки. Учений знову відреагував на події міжнародного життя слов'янознавчими працями, зокрема двома науково-популярними виданнями²⁵. Цей тип літератури набув особливої популярності на поч. ХХ ст. При цьому відіграли роль високий рівень слов'янознавчих досліджень, накопичення значної кількості наукових даних, які потребували узагальнення і систематизації та деякі тенденції громадсько-політичного життя, зокрема вже згадане поширення неославізму²⁶. Згадані причини зумовили появу в той час відразу кількох праць узагальнюючого характеру, авторами яких були російські, чеські, польські вчені. У 1903 р. Російська Академія наук виступила з проектом енциклопедії слов'янознавства, в межах якої побачив світ, зокрема, «Географическо-статистический обзор современного славянства» Л. Нидерле. У 1907 р. вийшла друком праця київського професора Т. Флоринського «Славянское племя», а в 1909 р. – науково-популярний огляд Л. Василевського.

Праця «Славянский мир» була задумана автором як своєрідна енциклопедія слов'янського світу, довідкове видання, яке б містило повну і різнобічну інформацію про тогочасне слов'янство. Працюючи над нею, автор опирався на джерела, зібрані під час численних поїздок слов'янськими землями, матеріали преси, продемонстрував глибоке знання тогочасної слов'янської істріографії. Результатом став найбільш масштабний огляд у славістичній літературі того часу. «Краткий очерк...» є його скороченим і не дуже вдалим виданням, яке критика зустріла не дуже прихильно²⁷. Структура праці «Славянский мир» у порівнянні з іншими узагальнюючими працями, свідчить про дещо ширший авторський задум. Якщо інші автори (зокрема Нидерле) опублікували переважно етнографічний огляд тогочасного слов'янства, то праця Погодіна справляє враження довідника, що супроводжується стислим історичним оглядом. У праці міститься

²⁴Погодин А. Л. Очерки из истории славянской взаимности // Московский еженедельник.- 1910.- № 10.- С. 26-34, № 11.- С. 35-44, № 15.- С. 31-46, № 20.- 33-42.

²⁵Погодин А.Л. Краткий очерк истории славян.- Москва, 1915.- 126 с.; Погодин А.Л. Славянский мир. Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 г.- Москва, 1915.- 420 с.

²⁶Чорній В. Праця Дмитра Дорошенка «Слов'янський світ»: українська візія слов'янства // Проблеми слов'янознавства.- Львів: Світ, 1995.- С. 149

²⁷Пичета В. Рец. На Погодин А.Л. «Краткий очерк истории славян»// Голос минувшего, 1916.- № 10.- С. 207

характеристика становища всіх слов'янських країн і народів напередодні війни. Насправді, як відзначив у своєму огляді В. Пічета, таке завдання було занадто складним для одного виконавця²⁸. У результаті – статистична частина викладу виявилася недостатньо повною і детальною, а історичні огляди – занадто поверховими. Є.Ф. Карський назвав працю «Славянский мир» «багатою за змістом» та актуальною. Текст праці, на його думку, «строго науковий і об'єктивний» але страждає від деякої нерівності і недостатньої повноти²⁹.

Якщо згадана раніше Історія Сербії відзначалася деякою «політичною загостреністю оцінок»³⁰, то «Славянский мир», що вийшов із друку на самому початку I світової заслуговує на таку характеристику ще більшою мірою. Окрім полемічної гостроти оцінок, праця також демонструє зміщення поглядів вченого вправо. Книгу відкриває пасаж, що певною мірою суперечить попереднім поглядам Погодіна – автономіста і прихильника права народів імперій на самовизначення: «Уявляючи сучасну Німеччину, ми думаємо про її німецьке населення; в Росії живуть росіяни; і скільки б ще народів не було в Німеччині чи Росії, ми чітко усвідомлюємо, що державність в Німеччині німецька, а в Росії – російська ... [недержавним] народностям належить все-таки другорядне місце»³¹.

Щодо Сербії, яка у той час перебувала в центрі європейської політики, то їй присвячено два розділи праці «Славянский мир»: «Сербы в Венгрии. Босния и Герцеговина», та «Сербское королевство», що разом складають 52 сторінки (загальний обсяг книги – 420 с.) Джерелами до «сербської» частини тексту стали «Історія Сербії» самого автора та тогочасна югослов'янська література, особливо «Історія сербського народу» Ст. Станоевича (1910). Новітню історію висвітлено на основі документальних джерел і преси – це газетні статті, статистичні бюлетні. Автор подає розширені статистичні викладки, докладно, з багатьма цифрами змальовує господарське, фінансове, культурне становище Сербії.

²⁸ Пічета В. Рец. На Погодин А.Л. «Славянский мир.»// Голос минувшего, 1916.- № 10.- С. 207-208

²⁹ Карский Е.Ф. Отзыв на Погодин А.Л. Славянский мир // РФВ, 1915.- №3.- С. 204

³⁰ Историография истории южных и западных славян/ Под. ред. Л.В. Горина, В.Г. Карасева.- Москва, 1987.- С. 193

³¹ Погодин А.Л. Славянский мир.- С.1

Еволюція поглядів вченого, згадана вище, не означала його солідарності з «традиційними» слов'янофільськими колами. Це, наприклад, яскраво демонструє ставлення автора до задруги. Якщо поняття общини і колективізму лежало в самій основі слов'янофільського світогляду, то Погодін пише про цю форму общини в Сербії критично: «... для сучасної людини задружне існування вже стає нестерпним. Та й не існує зараз ніяких причин для зберігання цього старого ладу, який заперечує індивідуальні права кожного на вільну працю і вільне використання заробленого»³².

Політичний розвиток, на якому автор концентрується у першій книзі, тут представлений пунктирно, за винятком політичних подій починаючи із 1 Балканської війни. Особливості авторського стилю Погодіна, відображені у згаданих працях, різко але досить точно підсумував В. Пічета: «... частина історичних праць проф. Погодіна, зокрема його книги і статті з історії південного слов'янства, відзначаються одним суттєвим недоліком – вони занадто деталізують зовнішню історію, завдяки чому він [читач] на завжди спроможний вловити сутність історичної еволюції, зрозуміти характер і темп історичного процесу. ... Автор перевантажив свою книгу фактами, не відділяючи суттєвого від другорядного, наповнив свою роботу іменами і назвами, але пройшов у історії слов'янства повз її внутрішню еволюцію»³³.

Початок війни і закриття Харківського університету припинили діяльність Погодіна у цьому закладі. Більшовицька «чистка» університету, яка розпочалася відразу після встановлення радянської влади, мала своїм наслідком звільнення з роботи багатьох відомих славістів³⁴. Навесні 1919 р. Олександр Погодін виїхав до Королівства СХС, де не припинив наукової і педагогічної діяльності. У Белграді Погодін спочатку обійняв скромну посаду лектора російської мови та літератури в університеті, а з 1926 р. також викладав російську мову та літературу у гімназіях. На відміну від деяких харківських колег (зокрема професора С. М. Кульбакіна), Олександр Погодін з великими труднощами інтегрувався до югославського академічного середовища.

³² Погодин А.Л. Славянский мир.- С. 344

³³ Пічета В. Рец. На Погодин А.Л. «Краткий очерк истории славян».- С. 207

³⁴ Робинсон М.А. Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917- начало 1930х годов).- Москва: Индрик, 2004.- С. 72, 73.

Життя немолодого вже вченого в еміграції було важким: він потерпав від матеріальних нестатків та відчував моральне приниження через свій низький статус у югославському академічному середовищі: «нас... не пускають на засідання факультету, не дають нам права виписувати книги і навіть у сенсі матеріальному платять значно менше» писав він у листі до одного з колег³⁵. Однак, незважаючи на труднощі, Погодін не покинув занять наукою. Центральне місце у науковій діяльності Погодіна цього періоду займали питання югослов'янської історії та російсько-сербських зв'язків. Так, у листі до А.В. Флоровського у 1938 р. Погодін ділився деякими зі своїх наукових відкриттів: знахідок сербських народних пісень, які свідчать про ранні сербо-російські контакти. Про одну з таких пісень він згодом опублікував статтю («Српска народна песма о Куликовом воју 1380») ³⁶. У листах до колег він признавався, що сподівався написати історію сербської літератури, але здійснити цей проєкт виявилось неможливим через відсутність належних умов для наукової праці, зокрема, бідність бібліотек.

Основною працею Погодіна емігрантського періоду стала тритомна російсько-сербська бібліографія, яка охоплювала всі праці, статті і рецензії, які стосувалися російсько-сербських зв'язків і були опубліковані в Сербії за період 1800-1941 р., а також всі переклади з російської на сербську мову. У 1932 та 1936 у Белграді були надруковані перші два томи бібліографії³⁷.

Як видно, сербська тематика займала суттєве місце у науковій та публіцистичній діяльності Погодіна. Особливо важливу роль сербські сюжети почали відігравати напередодні та після I світової війни, у зв'язку зі змінами у суспільно-політичному житті Росії. Незважаючи на науково-популярний характер та деяку політизованість оцінок, такі його праці, як «Історія Сербії» та «Російсько-сербська бібліографія...» стали і залишаються важливим внеском у розвиток славістики.

³⁵ Цит. за Лаптева Л.П. Александр Львович Погодин...

³⁶ Аксенова Е.П. К истории русской научной эмиграции. (Письма А.Л. Погодина к А.В. Флоровскому) // Славяноведение.- 1995.- № 4.- С. 80

³⁷ Соловьев А.Н. Александр Львович Погодин (К десятилетию со дня кончины).- С. 59